

Islamic Knowledge and Insight

Analysis of the Doctrine of Expectation of Deliverance in the Traditions of Both Islamic Sects during the Second Century AH

1. Mahboobeh Abedi: Department of Quran and Hadith Sciences, Fa.C., Islamic Azad University, Fasa, Iran
2. Alireza Mokhtari*: Department of Quran and Hadith Sciences, Fa.C., Islamic Azad University, Fasa, Iran. (Email: ar.mokhtari@iau.ac.ir)
3. Abbas Ahmadi Saadi: Department of Quran and Hadith Sciences, Fa.C., Islamic Azad University, Fasa, Iran

Abstract

The expectation of deliverance (*intizār al-faraj*) through the reappearance of Imam al-Mahdi (may God hasten his advent) is one of the core beliefs of Muslims. The aim of this study is to explain and analyze the concept of *intizār al-faraj* from the perspective of the Shi'a Imams and Sunni canonical sources during the second century AH (8th century CE). The research method employed in this study is descriptive-analytical. The author divides the traditions of the four Shi'a Imams—Imam al-Baqir, Imam al-Sadiq, Imam al-Kazim, and Imam al-Rida (peace be upon them)—concerning the expectation of deliverance by Imam al-Mahdi (peace be upon him) into three dimensions: doctrinal, spiritual, and practical-conductual, and then provides a detailed analysis of each. In this article, the prophetic traditions and the reports of the Companions from Sunni hadith compilations of the second century AH regarding *intizār al-faraj* are also examined. The doctrinal traditions of the Imams indicate the necessity of knowing the Imam of the time, faith in his guardianship (*wilāyah*), and belief in the inevitability of his occultation and reappearance. The spiritual traditions of the Shi'a Imams emphasize piety, virtuous character, patience, hopefulness, anticipation, trust in God, sincere worship, and readiness in terms of the military and moral preparedness appropriate to each era for the devotees of the Imam. The practical and conductual traditions of the infallible Imams address steadfastness against enemies, strengthening the connection with the Imam of the time, loyalty and disavowal (*tawallā* and *tabarrā*), obedience to the Imams, guarding divine secrets, practicing *taqiyyah* (precautionary dissimulation) during the period of occultation, refraining from *taqiyyah* in the time of reappearance, and preparing both individual and social grounds for the emergence of Imam al-Mahdi. The Sunni traditions about al-Mahdi affirm the certainty of his reappearance, the virtue of expecting deliverance, and the readiness of Muslims for the Mahdist uprising. The traditions transmitted by both sects (*al-fariqayn*) during the second century AH not only played a crucial role in nurturing the Mahdist spirituality and moral formation of the faithful but also recommended to Muslims faith in the expectation of deliverance and preparedness for the reappearance of Imam al-Mahdi (may God hasten his advent).

Keywords: Expectation of Deliverance, Imam al-Baqir (PBUH), Imam al-Sadiq (PBUH), Imam al-Kazim (peace be upon him), Imam al-Rida (PBUH), Imam al-Mahdi (PBUH).

How to cite: Abedi, M., Mokhtari, A., & Ahmadi Saadi, A. (2026). Analysis of the Doctrine of Expectation of Deliverance in the Traditions of Both Islamic Sects during the Second Century AH. *Islamic Knowledge and Insight*, 4(3), 1-18.

© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Submit Date: 26 May 2025

Revise Date: 23 October 2025

Accept Date: 28 October 2025

Publish Date: 23 August 2026

معرفت و بصیرت اسلامی

تحلیل آموزه‌ی انتظار فرج در روایات فریقین در قرن دوم هجری

۱. محبوبه عابدی: گروه علوم قرآن و حدیث، واحد فسا، دانشگاه آزاد اسلامی، فسا، ایران
۲. علی رضا مختاری*: گروه علوم قرآن و حدیث، واحد فسا، دانشگاه آزاد اسلامی، فسا، ایران. (پست الکترونیک: ar.mokhtari@iau.ac.ir)
۳. عباس احمدی سعدی: گروه علوم قرآن و حدیث، واحد فسا، دانشگاه آزاد اسلامی، فسا، ایران

چکیده

انتظار فرج حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه از باورهای مسلمانان است. مقصود از این پژوهش، توضیح و تحلیل مفهوم انتظار فرج از منظر امامان شیعه و کتب اهل سنت در قرن دوم هجری است. روش تحقیق این جستار، توصیفی-تحلیلی است. نگارنده، روایات چهار امام شیعه (امام باقر، امام صادق، امام کاظم و امام رضا) علیهم السلام را در زمینه‌ی انتظار فرج مهدی علیه السلام به سه عنصر عقیدتی، نفسانی، عملی و سلوکی تقسیم نموده؛ سپس به تحلیل آن‌ها می‌پردازد. در این مقاله احادیث نقل شده از پیامبر و صحابه از کتب روایی اهل سنت مربوط به قرن دوم، درباره‌ی انتظار فرج بررسی می‌گردد. روایات عنصر عقیدتی ائمه: از شناخت امام زمان، اعتقاد به ولایت، حتمی بودن غیبت و ظهور ایشان برای منتظران حکایت دارد. روایات عنصر نفسانی امامان شیعه: از پرهیزکاری و اخلاق نیکو، صبر و امیدواری، چشم به راه بودن، توکل بر خدا، عبادت خالصانه و مهیمنودن تسهیلات نظامی هر دوره، برای دلدادگان حضرت خبر می‌دهد. روایات عنصر عملی و سلوکی معصومان: پایداری در مقابل دشمنان، استحکام پیوند با امام زمان، توبی و تبری، اطاعت‌پذیری از ائمه، حفظ اسرار، تقیه در عصر غیبت، عدم تقیه در عصر ظهور و فراهم آوردن زمینه‌های فردی و اجتماعی ظهور حضرت مهدی را برای شیعیان گزارش می‌کند. روایات مهدوی اهل سنت حاکی از اعتقاد به حتمی بودن ظهور، انتظار فرج و آمادگی مسلمانان برای قیام مهدی است. روایات فریقین در قرن دوم هجری علاوه بر نقش به سزایی که در رشد تربیت مهدوی منتظران دارد؛ به مسلمانان، ایمان به انتظار فرج و آمادگی برای ظهور مهدی عجل الله تعالی فرجه را توصیه می‌نماید.

کلیدواژگان: انتظار فرج، امام باقر علیه السلام، امام صادق علیه السلام، امام کاظم علیه السلام، امام رضا علیه السلام، حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه.

شیوه استناددهی: عابدی، محبوبه، مختاری، علی رضا، و احمدی سعدی، عباس. (۱۴۰۵). تحلیل آموزه‌ی انتظار فرج در روایات فریقین در قرن دوم هجری. *معرفت و بصیرت اسلامی*، ۴(۳)، ۱-۱۸.

© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

تاریخ ارسال: ۵ خرداد ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۱ آبان ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: ۶ آبان ۱۴۰۴

تاریخ چاپ: ۱ شهریور ۱۴۰۵

مقدمه

امروزه شاهد آن هستیم که جهان غرب با استفاده از شبکه‌های ماهواره‌ای و دستگاه‌های ارتباط جمعی و فضای مجازی به خلوت هر مسلمان در سراسر دنیا راه یافته است. آن‌ها معارف اسلامی و فرهنگ مهدوی معتقدان را به سخره گرفته و بحران هویت، تمایل به برهنگی بیش‌تر، فساد، بی‌دینی، احساس پوچی و افسردگی را جایگزین آن آرمان‌ها و اهداف نموده‌اند. تنها راه نجات بشر امروز از این بن بست‌های روانی و اعتقادی پناه بردن به امام زمان است. بازه‌ی زمانی مورد بحث در این مقاله قرن دوم هجری یعنی صد سال قبل از میلاد حضرت ولی عصر می‌باشد. آیا مسلمانان مفهوم انتظار فرج را در قرن دوم می‌دانستند و این مهم برای باورمندان به مهدی تبیین شده بود؟ انتظار: «چشم داشتن، درنگ کردن» (Dehkhoda, 1986). فرج یافتن: «رهایی از هم و غم و گشایش یافتن» (Dehkhoda, 1986). فریقین: «ثنیه‌ی فریق، شیعه و سنی» (Dehkhoda, 1986). «در باور اهل تسنن منظور از خلافت، تنها، تأخر زمانی از حیات پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله است و هر حاکم صرفاً مسلمان، هر چند ظالم و فاسق خلیفه است. اما شیعه معتقد است؛ امامان معصوم، جانشینان پیامبرانند که به تعیین خدا و رسول به غیر از دریافت وحی دیگر شئون پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله را به ارث برده و خلیفه‌الاهی آن حضرت می‌باشند» (Movahedi, 2010). منظور از انتظار در این مقاله، انتظار فرج حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه است. نوید پیروزی حق بر باطل، گسترش صلح و عدالت در سرتاسر زمین و تشکیل حکومت واحد جهانی توسط امام دوازدهم شیعیان حضرت مهدی در روایات پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله و ائمه‌علیه‌م‌السلام و آیات قرآن بیان شده است. امید و آرزوی به حقیقت پیوستن ظهور موعود را انتظار فرج امام مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه گویند. هدف این پژوهش، تبیین اعتقادات و زدودن شبهات از روایات انتظار فرج امام زمان عجل‌الله‌تعالی‌فرجه در قرن دوم هجری است. روایات مهدوی این جستار در زمینه‌ی انتظار فرج از کتب معتبر شیعه و اهل سنت استخراج می‌گردد. این احادیث از چهار امام شیعه (امام باقر، امام صادق، امام

کاظم و امام رضا علیهم‌السلام) و از پیامبر و صحابه ایشان در قرن دوم هجری نقل می‌شوند.

پرسش‌های پژوهش

۱- در روایات فریقین در قرن دوم هجری، آموزه‌های انتظار فرج چه حوزه‌هایی را شامل می‌شود؟

۲- چه آموزه‌های تربیتی در روایات فریقین در حوزه انتظار فرج در قرن دوم هجری قابل شناسایی و تحلیل است؟

۳- روایات فریقین در قرن دوم هجری در حوزه آموزه‌های انتظار فرج در چه حدی از اعتبار قرار دارند؟

انتظار فرج

انتظار فرج حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه از فضیلت بسیاری برخوردار است. زیرا امام صادق علیه‌السلام آن را «بهترین عبادت شخص با ایمان» (Barqi, 1951) و امام کاظم علیه‌السلام آن را «بهترین عبادت بعد از شناختن خداوند» (Harrani, 1983)، معرفی می‌کند. از منظر امام کاظم علیه‌السلام: «کمترین حد معرفت (خدا) آن است که انسان اقرار کند که جز او خدایی نیست و شبیه و مانند ندارد ... و هیچ چیزی مانند او نیست» (Kulayni, 2009). در حقیقت اگر انسان بنده خدا گردد؛ تمام تکالیفش رابه نیت رضای معبود یکتا انجام خواهد داد. سخن امام کاظم علیه‌السلام انتظار را فعالیت عملی و عبادی نشان می‌دهد. انتظار فرج در حقیقت نوعی گشایش در کار ماست و نتیجه آن نجات از بدبختی و ناامیدی است به همین دلیل امام رضا علیه‌السلام آن را «جزیی از فرج» (Safi Golpayegani, 1998) دانسته‌اند. صاحب کتاب موعود شناسی و پاسخ به شبهات معتقد است که «انتظار ظهور منجی هیچ زمانی تحقق نمی‌یابد، مگر این که سه عنصر اصلی در شخص منتظر ایجاد گردد.

۱. عنصر عقیدتی: شخص منتظر باید نسبت به ظهور حتمی حضرت قائم عجل‌الله‌تعالی‌فرجه باور محکم و استواری داشته باشد.

۲. عنصر نفسانی: منتظر حضرت باید همیشه مجهز و آمادگی برای ظهور را داشته باشد.

۳. عنصر عملی و سلوکی: هر شخص منتظر باید تلاش نماید تا در کردار و طریقت خود زمینه‌های فردی و اجتماعی را برای ظهور مهیا نماید» (Rezvani, 2009).

روایات بسیاری در زمینه انتظار فرج از امامان شیعه در قرن دوم هجری یافت می‌شود؛ اما پژوهشگر فقط نمونه‌ای از آن‌ها را ذکر می‌نماید. در این نوشتار، به سبب سهولت در پژوهش روایات معصومان به سه عنصر عقیدتی، نفسانی، عملی و سلوکی دسته‌بندی و تحلیل می‌گردد.

روایات عنصر عقیدتی

منتظر ابتدا باید آمادگی فکری و معرفتی نسبت به ولایت حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه داشته باشد و تلاش کند تا تردیدها را از ذهن خود بزدايد و این جز با مطالعه‌ی عمیق منابع معتبر و تحقیق و تفکر در آن‌ها حاصل نمی‌شود. اعتقاد به ولایت حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه یعنی شناخت امام زمان که سرپرست و حاکم جامعه‌ی اسلامی در عصر غیبت است. ایمان به امامت ایشان و اطاعت از فرامین آن بزرگوار اساس دین محسوب می‌گردد. پیروان حضرت به برکت روایات متواتر شخص منجی و موعود را با خصوصیاتش می‌شناسند.

روایات صادقین علیهما السلام

روایات امام باقر علیه‌السلام ثواب مؤمنی که ولایت حضرت مهدی را پذیرفته باشد؛ چنین بیان می‌کند: «مردن در رختخواب، اجر شهید» (Tusi, 1993)، «کشته شدن در رکاب امام، فضیلت دو شهید و به قتل رساندن یکی از دشمنان امام، ثواب ۲۰ شهید» (Tusi, 1993)، «جهاد کردن به همراه امام و کشته شدن با او، مزد ۲۵ شهید» (Kulayni, 2009)، «کسی که منتظر این امر است، یعنی ظهور دولت امام قائم علیه‌السلام» (Majlisi, 1984). «پاداش روزه‌دار شب زنده‌دار» (Kulayni, 2009) را دارد. پاداش کسی که عقیده به ظهور دولت آل محمد داشته باشد و با این باور پیش از ظهور مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه بمیرد؛ امام صادق آن را مانند «کشته شدن در رکاب حضرت مهدی» (Tusi, 1991) و یا مثل بودن «در خیمه

مهدی و شمشیر زدن در رکاب وی و حتا به شهادت رسیدن در رکاب پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله» (Barqi, 1951)، بیان کرده است. زمینه ایجاد محبت و ارادت قلبی شخص به حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه را پروردگار فراهم می‌کند. اکنون این سؤال مطرح است که چرا این همه پاداش برای ایمان به ولایت حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه در روایات ائمه علیهم‌السلام در قرن دوم ذکر شده است. خداوند حکیم نسبت به بندگان خود لطف داشته است که در هر زمان امامی معصوم وجود داشته باشد تا واسطه فیض الاهی بوده و فروغ هدایت خاموش نگردد. امام ششم شیعیان وجود حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه را به فایده خورشید برای ساکنان زمین تشبیه می‌نماید. هنگامی که به جهت پوشش توسط ابرها قادر به مشاهده نیست (Sadouq, 1980). خورشید چشمه‌ی اصلی نور، انرژی، حرارت و زندگی بر روی زمین است، این منبع نورانی مشابه شمعی است که پروانه‌ها یعنی سیاره‌های منظومه شمسی به گرد آن می‌چرخند، اگر خورشید نباشد؛ تمام این سلسله از بین می‌رود، آیت‌الله سبحانی معتقد است که «امام علاوه بر پاسداری از آیین خدا، دارای نفوذ معنوی و ناآگاه بر پیروان خود می‌باشد. امام از طریق اشعه نیرومند و پر دامنه نفوذ و شخصیت خود، دل‌های آماده را در نزدیک و دور، تحت تأثیر جذبه مخصوص قرار داده به تربیت و تکامل آن‌ها می‌پردازد و از آن‌ها انسان‌هایی کامل‌تر می‌سازد. ما قطب‌های مغناطیسی زمین را با چشم خود نمی‌بینیم، ولی اثر آن‌ها روی عقربه‌های قطب نما، در دریاها راهنمای کشتی‌هاست. همان گونه که امواج مغناطیسی زمین روی هر آهن پاره‌ای بی ارزش اثر نمی‌گذارد، بلکه روی عقربه‌های ظریف و حساسی مؤثر است که آب مغناطیس خورده‌اند، و یک نوع سنخیت و شباهت با قطب فرستنده امواج مغناطیسی پیدا کرده‌اند، چنین است، دل‌هایی که راهی با امام دارند و شباهتی را در خود ذخیره نموده‌اند. تحت تأثیر آن جذبه غیر قابل توصیف روحانی قرار می‌گیرند» (Subhani). دلدادگان مهدی ایمان دارند که منجی می‌آید و دوران سخت سپری می‌گردد. یک منتظر وقتی امام زمان ارواح‌افاده را شناخت و روح انتظار را کسب

نمود و با این دلدادگی عمر خود را سپری کرد؛ دیگر اهمیتی ندارد که او ظهور را درک کند یا پیش از ظهور بمیرد. تمام اجر و ثواب هنگام ظهور نصیب این فرد خواهد شد. این نکته در روایات امام باقر علیه السلام نیز بیان شده است «فردی که به امامی اعتقاد نداشته باشد در حقیقت مردن او در زمان جاهلیت اتفاق افتاده است. یعنی بدون ایمان می‌میرد. در حالی که اگر این شخص امام زمان را شناخت و معرفت به ایشان را کسب نمود، فرقی نمی‌کند که مردن وی قبل از ظهور و یا بعد از ظهور ایشان اتفاق بیفتد» (Nu'mānī, 1977). امام صادق به زراره می‌فرماید: «تو به امامت معرفت پیدا کن و مسؤولیت‌های ناشی از این معرفت را بشناس و به آن عمل کن. آن‌گاه که او را شناختی، دیگر این که ظهور دیر یا زود شود، موضوعیتی ندارد و تأثیری در کمال تو نخواهد داشت» (Kulayni, 2009). امام ششم در رابطه با فلسفه‌ی برخاستن در هنگام شنیدن نام قائم علیه السلام فرمود: چون امام زمان غیبت طولانی دارد و این صفت یادآور دولت حق‌ه‌ی آن حضرت و اظهار اندوه به خاطر غربت ایشان است. امام رأفت و محبت زیادی به دوستان خود دارد و هرکس که با این صفت ایشان را یاد کند، امام نظر محبت آمیز به او دارد. این ادب را باید نگه داریم که وقتی مولا و امام ما به ما نظر افکند، از جای خود برخیزیم و برای ظهور دعا نماییم (Safi Golpayegani, 1998). روایات قرن دوم هجری نشان می‌دهد که دوران فترت، زمان آزمایش و امتحان مردم است. چون امام پنهان است و ارتباط با ایشان وجود ندارد. آن‌گونه که بین شیعیان اختلاف افتد. از توصیه‌های امام صادق علیه السلام به شیعیان در دوران فترت (عصر غیبت) این است که آنان در عقیده به دوازده امام و پایداری به مذهب تشیع ثابت قدم باشند تا حجت خدا ظاهر گردد (Nu'mānī, 1977).

تحلیل این روایت‌ها و آموزه‌ها نشان‌دهنده‌ی جایگاه ویژه‌ای است که ایمان به ولایت حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه در دین اسلام، به ویژه در کلام امامان معصوم علیهم السلام دارد. در این روایات، پادشاه‌های عظیمی برای کسانی که ایمان به این ولایت دارند، پیش‌بینی شده است. آنچه در این روایات جلب توجه می‌کند، مفهوم

"انتظار" و "اعتقاد به امام مهدی" است که به عنوان یکی از ارکان اصلی ایمان به حساب می‌آید. در حقیقت، امامان معصوم به‌ویژه امام باقر و امام صادق علیهما السلام، با بیان این پادشاه‌ها، درصدد برانگیختن روح امید و انتظار در دل‌های شیعیان هستند تا آنان هر لحظه در حال آماده‌سازی برای پذیرش ظهور حضرت مهدی باشند، حتی اگر در زمان غیبت به دیار باقی شتافته باشند. روایات به‌وضوح نشان می‌دهند که حتی کسانی که پیش از ظهور حضرت مهدی می‌میرند و در راه ولایت او جان خود را فدای اعتقادشان کرده‌اند، پاداشی بزرگ و برابر با کسانی که در رکاب امام قیام کنند، دریافت می‌کنند. این موضوع، نه تنها تأکیدی بر اهمیت "انتظار فعال" است، بلکه اشاره به عمق رابطه معنوی و الهی شیعیان با امام زمان دارد که در طول غیبت نیز همچنان پایدار و پررنگ می‌ماند. از سوی دیگر، مفاهیم مطرح‌شده در این روایات، نشان‌دهنده نقش امامان معصوم در هدایت روحی و معنوی جامعه است. همان‌طور که در تشبیه امام صادق علیه السلام به خورشید آمده، امام زمان همچون خورشید است که نور خود را حتی در زمان غیبت از پشت ابرها می‌تاباند. این تشبیه تأکید می‌کند که امام زمان هرچند از دیدگان ما غایب است، ولی همچنان تأثیرات معنوی خود را بر دل‌های مؤمنین می‌گذارد. در نهایت، تحلیل این روایات به‌خوبی نشان می‌دهد که اسلام نه تنها بر انتظار ظهور مهدی تأکید دارد، بلکه از این انتظار، معنای عملیاتی و روحی می‌سازد که به انسان‌ها در طول غیبت، یک حس مسئولیت و تکلیف دینی می‌دهد. این آموزه‌ها به مسلمانان می‌آموزند که هرگز نباید از انتظار دست بردارند و نیت و عملشان را در راستای تقویت ایمان و پایبندی به ارزش‌های الهی تنظیم کنند.

روایات امام کاظم علیه السلام

ما در مسیر زندگی به راهنمایی شخصی نیاز داریم که راه بلد و از خطرات و آسیب‌های آن آگاه است. ما چون زندگی ابدی در پیش داریم به حجت خداوند محتاجیم. امام کاظم علیه السلام شرط «ملاقات خداوند با ایمانی کامل و اسلامی نیک را در روز جزا پذیرفتن ولایت حضرت حجه‌بن الحسن» (Majlisi) و «عامل دور

شدن از دوزخ و عذاب الاهی را ولایت ائمه علیهم السلام» (Kulayni, 2009) معرفی می‌کند. امام کاظم علیه‌السلام در تأویل آیه: «بگو: به من خبر دهید، اگر آب (آشامیدنی) شما (به زمین) فرو رود، چه کسی آب روان برایتان خواهد آورد؟ (ملک/۳۰)». می‌فرماید: چون امامتان مفقود گردد و او را نبینید چه خواهید کرد؟» (Tusi, 1991). این روایت بعد عاطفی انتظار فرج را بیان می‌کند که منتظران حضرت مانند خاک تشنه هستند و به آب (حضرت حجت) محتاجند. چون امام، پدری دلسوز و همراهی نیک اندیش و پناه‌گاه مردم می‌باشد. اشتیاق برای رسیدن به حضرت و دیدار ایشان نقطه اوج انتظار است. «محموری‌ترین نقطه در انتظار فرج و مسأله ظهور حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه حالت اضطرار به ایشان است. اضطرار چیزی بالاتر از نیاز است. اضطرار یعنی به چیزی نیاز داریم که چیزی دیگر جای آن را نمی‌گیرد. اضطرار احتیاجی است که به ناچاری رسیده باشد و در یک کلمه اضطرار یعنی بیچارگی و درماندگی. این اضطرار در موضوع انتظار فرج راه گشاست. اضطرار مهم‌تر از معرفت است. چیزی که باعث حرکت و تلاش است و شور و گرمی می‌دهد و ما را به دنبال خود می‌کشاند، اضطرار است» (Ali).

تحلیل این متن نشان‌دهنده عمق باور شیعی به ولایت امامان معصوم، به‌ویژه حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه، و ضرورت انتظار فعال است. روایات امام کاظم علیه‌السلام، با تأکید بر ولایت به‌عنوان شرط رسیدن به ایمان کامل و رستگاری در روز جزا، نشان می‌دهند که تنها در سایه ولایت معصومین است که انسان می‌تواند از خطرات و آسیب‌های دنیوی و اخروی رهایی یابد. این دیدگاه تأکید می‌کند که ولایت امام معصوم نه تنها عامل هدایت است، بلکه عامل اصلی دوری از دوزخ و عذاب الاهی می‌باشد. در این روایت، امام کاظم علیه‌السلام در تفسیر آیه «بگو: به من خبر دهید، اگر آب شما به زمین فرو رود، چه کسی آب روان برای شما خواهد آورد؟» (ملک/۳۰) به غیبت امام اشاره می‌کنند و نشان می‌دهند که در نبود امام، انسان‌ها در برابر مشکلات و بحران‌های زندگی بی‌پناه خواهند بود. این پیام

به‌طور خاص به زمان غیبت حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه اشاره دارد که در آن، شیعیان با احساس نیاز و تشنگی روحی برای هدایت و راهنمایی به سمت امام خود، باید در مسیر انتظار فرج قرار بگیرند. انتظار فرج از دیدگاه این روایات، تنها یک حالت ذهنی یا روحی نیست، بلکه یک ضرورت واقعی است که انسان‌ها را در برابر مشکلات و ناملایمات زندگی به حرکت درمی‌آورد. واژه «اضطرار» در اینجا به‌طور دقیق بیانگر احساس بیچارگی و درماندگی است که انسان‌ها در مواجهه با مشکلات جهان و نیاز به هدایت در آن احساس می‌کنند. انتظار برای ظهور امام زمان عجل‌الله‌تعالی‌فرجه در این دیدگاه، به‌عنوان یک نیاز ضروری برای روح انسان شناخته می‌شود که بدون آن، انسان نمی‌تواند به کمال و هدایت حقیقی دست یابد. در نهایت، انتظار فعال به‌عنوان یک حرکت درونی و برانگیزنده برای پیگیری اهداف عالی انسانی و دینی، در روایات شیعی مطرح می‌شود. این انتظار تنها یک توقع منفعلانه از وقوع ظهور نیست، بلکه به‌عنوان یک فرایند تربیتی برای آماده‌سازی فرد و جامعه جهت پذیرش رهبر الهی و جهانی در دوران ظهور مهدی موعود (عجل‌الله‌تعالی‌فرجه) شناخته می‌شود. این مفاهیم در روایات امامان معصوم به‌ویژه امام کاظم علیه‌السلام نشان‌دهنده نقشی حیاتی است که ولایت و انتظار در راهنمایی انسان‌ها در مسیر ایمان و نجات دارند.

روایات امام رضا علیه‌السلام

ضرورت انتظار فرج و ایمان به ظهور حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه توسط نویدی از امام رضا علیه‌السلام مشخص می‌گردد. «کسی که چشم به راه مهدی موعود باشد حتا اگر در کنار خانواده خود بماند و به امرار معاش آن‌ها پردازد؛ مانند همراهی نمودن امام و در خیمه‌ی ایشان بودن است و اگر عمرش به پایان رسد؛ مثل کسی است که در جنگ بدر همراه پیامبر بوده و به شهادت رسیده است» (Kulayni, 2009). باورداشتن امام مهدی از جان و دل، شخص را در نزد پروردگار عزیز می‌کند.

هنگامی که دعیل قصیده‌ی مدارس آیات را برای امام رضا علیه السلام خواند و نام حضرت قائم علیه‌السلام را ذکر نمود: امام هشتم

با تواضع برخاست و سر خود را به سوی زمین خم نموده و کف دست راست را بر سر گذاشت و برای حضرت دعا کرد. «اللهم عجل فرجه و مخرجه و انصرنا به نصراً عزیزاً» (Qomi, 2011). می‌توانیم نتیجه بگیریم که برخاستن هنگام شنیدن لقب قائم برای حضرت ولی عصر مفهوم آن آمادگی برای قیام حضرت است و دست بر سر گذاشتن یعنی اطاعت و فرمان برداری از دستور امام می‌باشد.

این روایت‌ها و آموزه‌ها بر ضرورت و اهمیت انتظار فرج و ایمان به ظهور حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه در دینی اسلام تأکید دارند و نشان‌دهنده معنای عمیق‌تری از انتظار به عنوان یک رفتار و نگرش فعال و درونی است. امام رضا علیه‌السلام با بیان اینکه منتظر مهدی موعود حتی اگر در کنار خانواده خود باشد و به امور معیشتی بپردازد، به مانند همراهی با امام در خیمه‌اش است، نه تنها تأکید می‌کند که انتظار یک حالت منفعلانه نیست، بلکه منتظر باید در دنیای خود همچنان در مسیر تکامل و عبادت قرار گیرد. در واقع، این گفته امام رضا علیه‌السلام نشان می‌دهد که انتظار فرج نه تنها در سطح ذهنی و عقیدتی بلکه در عمل نیز باید نمایان شود. در این مسیر، فرد انتظار به گونه‌ای عمل می‌کند که زندگی‌اش با هدف انتظار به ظهور امام مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه هم‌راستا شود. به عبارتی، در مسیر انتظار، ایمان به امام مهدی علیه‌السلام باید تمام جوانب زندگی انسان را تحت تأثیر قرار دهد؛ از کار و معاش گرفته تا عبادت و تعاملات اجتماعی، به گونه‌ای که انسان منتظر همواره در آرزوی پیوستن به امام و در جهت فراهم کردن شرایط برای ظهور او باشد. حرکت امام رضا علیه‌السلام در هنگام ذکر نام حضرت مهدی علیه‌السلام و دست گذاشتن بر سر، خود به نوعی تجلی از آمادگی درونی و اطاعت از امام است. برخاستن امام رضا علیه‌السلام و دعا برای تعجیل در ظهور حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه بیانگر آن است که انتظار فعال نه تنها یک اعتقاد، بلکه یک آمادگی عملی برای پیوستن به امام در زمانی است که دولت حق امام برپا می‌شود. در این عمل، برخاستن و دست بر سر گذاشتن به معنای پذیرش ولایت و رهبری امام و نشان‌دهنده آماده‌سازی فرد برای فرمانبرداری از او است. به طور کلی،

این آموزه‌ها و روایات به انسان‌های منتظر می‌آموزند که در دوران غیبت امام زمان (عجل‌الله‌تعالی‌فرجه)، باید در زندگی روزمره خود همچنان با حس وابستگی به امام و در مسیر آمادگی برای قیام او حرکت کنند. این انتظار، باید با عمل به اصول دینی، تقویت ایمان و پایبندی به ولایت امامان معصوم همراه باشد تا در زمان ظهور، انسان‌ها در کنار امام مهدی (عجل‌الله‌تعالی‌فرجه) قرار بگیرند و در تحقق عدالت و فرمانروایی الهی سهیم شوند.

روایات عنصر نفسانی

فردی که مدعی مهدی باوری شد؛ باید دید آیا این شخص مهدی یاور شده است؟ نخستین گام در یاور مهدی شدن خودسازی، پرهیز از گناه و تهذیب نفس است. در این مورد سفارشات ائمه علیهم‌السلام در زمان غیبت برای منتظران دارند.

روایات امام باقر علیه‌السلام

امام باقر علیه‌السلام به منتظران امام زمان «پرهیزکاری و در اطاعت خداوند کوشیدن و کمک گرفتن از اعتقادات و باورها» را توصیه نمودند. منظور از اعتقادات یعنی همان ایمان به ولایت حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه و ائمه علیهم‌السلام است (Nu'mānī, 1977). امکان تأخیر فرج در هر زمان وجود دارد. روایتی از امام پنجم دلالت می‌کند که قرار بوده است؛ ظهور در سال هفتاد اتفاق بیفتد. چون امام حسین علیه‌السلام را شهید کردند و حادثه‌ی کربلا را باعث شدند؛ ظهور به سال صد و چهل به تعویق افتاد. این راز را ما مسلمانان با خبر شده و فاش نمودیم. پس از آن خداوند برای ظهور وقتی مشخص نکرده است (Kulayni, 2009). تعلقات دنیوی، گناهان و عدم آمادگی برای قیام مهدی این فاصله‌ها و حجاب‌ها را زیاد می‌کند.

روایات امام صادق علیه‌السلام

امام صادق علیه‌السلام «سه ویژگی برای یاران حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه قایل است که عبارتند از: منتظر بودن، با ورع بودن، اخلاق کریمانه و بزرگواری داشتن» (Nu'mānī, 1977). مؤمن منتظر یک لحظه از یاد معشوق غافل نمی‌گردد. او پیوسته به در چشم دوخته است تا حضرت صاحب‌الامر وارد شود. «ابو بصیر یکی

از یاران امام صادق علیه السلام از امام می پرسد فرج ما کی باشد؟ امام جوابی می دهد که رسیدن فرج با دنیا خواهی رابطه ای ندارد، هر کس معتقد به ولایت و ظهور حضرت مهدی شد فرج او رسیده است؛ زیرا در انتظار به سر می برد (و در نتیجه سعادتمند است)» (Kulayni, 2009). این روایت نشان می دهد که گشایش در امور دنیوی مرتبه پایینی از فرج است. فرج در امور اخروی نیز در سطح بالاتری است که امام علیه السلام آن را می ستاید. دل داده راستین، دیگر به فکر آمدن آقا برای حل مشکلات اقتصادی، سیاسی و مادی نیست، بلکه فراتر از آن ها را می طلبد. پس باید خود را آماده و تربیت کند؛ مانند سربازی که در آماده باش کامل، به سر می برد. آن چه باعث می شود که دیگران نیز منتظر مهدی گردند، ورع و پرهیزگاری منتظران اوست و این مهم با دوری از شبهات و محرمات امکان پذیر است. زیرا امام ششم «قلب محکم و دوری از وسوسه و اطاعت محض» را از جمله اوصاف یاران حضرت بیان می کند (Majlisi). در باره ی اخلاق کریمانه خداوند می فرماید: «و به راستی ما فرزندان آدم را گرامی داشتیم» (اسراء/۷۰). پس همان طوری که خداوند کریم است و انسان را نیز کریم معرفی می نماید؛ از او می خواهد که رفتاری کریمانه با خود، دیگران، جهان هستی و پروردگار داشته باشد. امام صادق علیه السلام از «شیعیان خود آمادگی می خواهد؛ اگر چه به مهیا کردن یک تیر باشد» (Nu'mānī, 1977). در این مورد خداوند می فرماید: «و هر چه در توان دارید از نیرو و اسب های آماده بسیج کنید، تا با این (تدارکات)، دشمن خدا و دشمن خودتان و (دشمنان) دیگری را جز ایشان که شما نمی شناسیدشان و خدا آنان را می شناسد، بترسانید. و هر چیزی در راه خدا خرج کنید پاداشش به خود شما بازگردانیده می شود و بر شما ستم نخواهد رفت» (انفال/۶۰). پس در آن صورت، امام ششم امیدوارند که خداوند به شما مهلتی مرحمت کند و ظهور آن سرور را درک نمایید (Nu'mānī, 1977). امام تأکید نمودند: که شب و روز در انتظار آمدن امام زمان باش (Majlisi). زیرا او (خداوند) هر زمان، در کاری است (الرحمن/۲۹). به تعویق افتادن ظهور نباید باعث دلسردی و ناامیدی

منتظران شود. در این مورد امام صادق وعده دادند «نسبت به چیزهایی که امید نداری، بیش از چیزهایی که امید داری، امیدوار باش! زیرا موسی بن عمران به دنبال یک شعله ی آتش رفت، اما با مقام نبوت بازگشت» (Sadouq, 1980). موسی علیه السلام با خانواده خود در شبی سرد و ظلمانی راه را گم کرده بود؛ شعله آتشی را از دور دید به همراهان خویش گفت: صبر کنید تا برایتان آتشی بیاورم. او نزدیک آتش در درون درخت شد. آن آتش نور خدا بود و ندا داد؛ من پروردگار توام (طه/۱۰-۱۴). این سخن بر این مفهوم تأکید دارد که گاهی چیزهایی که به آن ها امید نداریم، می توانند برکات و نتایج بهتری داشته باشند نسبت به آنچه که آرزو می کنیم. در صورتی که خبری از نبوت برای موسی علیه السلام نبود. «خداوند کار بنده و پیامبرش را در یک شب اصلاح فرمود» (Sadouq, 1980). پس به سامان رسیدن ظهور مهدی با اجازه پروردگار و بدون هیچ پیش بینی حتا یک به شبه امکان پذیر است.

امام صادق علیه السلام سه ویژگی اصلی برای یاران حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه بیان می کنند: منتظر بودن، ورع (پرهیزگاری) و اخلاق کریمانه. منتظر واقعی باید همواره در انتظار ظهور امام باشد و خود را برای آن آماده کند. همچنین، او باید از گناهان و شبهات دوری کرده و در مسیر پرهیزگاری قرار گیرد. امام همچنین تأکید دارند که منتظران باید در برخورد با دیگران و با امام، اخلاق نیکو و نوع دوستی داشته باشند. امام صادق علیه السلام در پاسخ به ابو بصیر می فرماید که فرج اصلی نه در حل مشکلات دنیوی، بلکه در ظهور حضرت مهدی و گشایش های اخروی است. همچنین، ایشان تأکید دارند که نباید منتظران از تأخیر ظهور دلسرد شوند، زیرا خداوند همیشه در کارهای خود حکمت دارد و ظهور امام زمان در زمان خود خواهد آمد. در نهایت، این روایات نشان می دهند که برای آمادگی برای ظهور، باید در زندگی دینی و معنوی خود به پرهیزگاری، ایمان و اخلاق نیکو توجه ویژه ای داشته باشیم.

روایات امام کاظم علیه السلام

امام کاظم علیه السلام «چشم به راه و منتظر حضرت مهدی بودند و این امر را به دیگران توصیه کردند» (حمیری، بی تا: ۳۸۰). چشم به راهی و انتظار کشیدن واژه‌هایی خاص و پر از معنا هستند. «انتظار یعنی لحظه به لحظه، آن به آن، ثانیه به ثانیه، چشم به راه و متوقع مقدم دلدار باشیم. انسان منتظر، یک حالت تجافی و بریدگی از این عالم طبیعت و دنیا دارد. یعنی در دنیا به صورت نیم خیز نشسته است تا همین که ندای آسمانی به گوشش رسید از سر سفره‌ی جهان برخیزد و خود را به آقایش برساند. انسانی که در کلاس انتظار نشسته، مؤمن، موحد، اهل تقوا و رنگ امام زمان را به خود گرفته است. انسان اهل انتظار، اهل نور و دانش و دید باطنی است. انتظار فرج به منتظر سازندگی می‌آموزد. اگر ما هم منتظر امام زمان هستیم اول باید سر گوسفند (نفس اماره) را ببریم یعنی نفس شیطانی را بکشیم که ما را به بدی و پستی‌ها و زشتی‌ها دعوت می‌کند. باید خانه‌ی دل خودمان را از آلودگی‌ها و گناهان بشویم و با صفات نیکو و کمالات انسانی زینت دهیم و گر نه امام زمان به هر جایی پا نمی‌گذارد» (Ganji, 2006). امام هفتم در باره‌ی پرهیز از گناه فرمود: «در پنهان‌هایتان از خداوند شرم کنید؛ همان‌طور که در آشکار خود از مردم خجالت می‌کشید» (Harrani, 1983). نقش صبر در انتظار فرج، بسیار ضروری است زیرا امام کاظم علیه السلام از پدر بزرگوارشان تفسیر آیه (حج/۴۰) را نقل می‌کند که: «همان کسانی که بناحق از خانه‌هایشان بیرون رانده شدند (آن‌ها گناهی نداشتند) جز این که می‌گفتند: پروردگار ما خداست و اگر خدا بعضی از مردم را با بعض دیگر دفع نمی‌کرد، صومعه‌ها و کلیساها و کنیسه‌ها و مساجدی که نام خدا در آن‌ها بسیار برده می‌شود، سخت ویران می‌شد». «آن‌ها ائمه علیهم السلام هستند. برگزیدگان آن‌ها می‌باشند. اگر صبر و انتظار فرج را از جانب خدا نداشتند، مردم همه کشته می‌شدند» (Hosseini Bahrani). «و قطعاً خدا به کسی که (دین) او را یاری می‌کند، یاری می‌دهد، چرا که خدا سخت نیرومند شکست‌ناپذیر است» (حج/۴۰). علاوه بر صبر کردن منتظران مهدی می‌بایست توکل

بر خدا کنند تا روز فرج و گشایش فرا رسد. امام کاظم علیه السلام در زندگی خودشان در شرایط بسیار دشوار اصلاً مأیوس نشد و همیشه بنده سپاسگزار و امیدواری بود. امام در مورد توکل بر خدا برای منتظران می‌فرماید: «مردی از اهل قم، مردم را به حق دعوت می‌کند. طرفداران و یاران او، مردمی استوار و آهنین هستند که از جنگ خسته نمی‌شوند؛ از دشمن نمی‌هراسند؛ تنها به خدا توکل می‌کنند و عاقبت نیز از آن کسانی است که اهل تقوا هستند» (Majlisi). محبت و انس به امام در اصل نوعی رابطه با خداست که موجب قوت و قدرت در رهروان می‌گردد و عاشقان احساس نیرومندی نموده و بدون توجه به عوامل تهدیدکننده و بازدارنده پیش می‌روند. خودسازی و پرداختن به تهذیب نفس برای منتظران از شروط ضروری است. زیرا امام غایب یاران مخلص را می‌طلبد. امام کاظم علیه السلام شیعیان را آگاه نمودند که همواره در حال امتحان شدن هستید تا آن‌جا که دسته‌ای اندک، از مردم باقی نمی‌مانند (Tusi, 1991). کسانی که ظهور را دور می‌بینند به چه امیدی تهذیب نفس و حرکت‌های معنوی را انجام دهند. در دعای عهد می‌خوانیم: «إِنَّهُمْ يَرَوْنَهُ بَعِيداً وَ نَرَاهُ قَرِيباً بِرَحْمَتِكَ» (قمی، بی تا: ۵۴۰). دیگران ظهورش را دور می‌بینند و ما نزدیک می‌بینیم این بخش از دعا برگرفته از آیه (معارج/۶) و «تأویل این آیه، زمان ظهور امام مهدی عجل الله تعالی فرجه است» (Tayyib, 1999). ملت منتظر باید دارای سلاح و ابزار جنگی پیشرفته باشد و دلباختگان حضرت، آمادگی‌های نظامی لازم را داشته باشند تا در صورت ظهور دولت حق، امام را یاری نمایند. امام می‌فرماید: «... هر کس اسبی را به انتظار امر ما نگاه دارد و به سبب آن دشمنان ما را خشمگین سازد و او به ما منسوب باشد؛ خداوند روزیش را فراخ گرداند، به او شرح صدر عطا کند، او را به آرزویش برساند و در رسیدن به خواسته‌هایش یاریش کند» (Kulayni, 2009). این روایت (نگه داشتن یک اسب) اشاره به مهیا نمودن تسهیلات مناسب هر دوره، جهت یاری امام زمان عجل الله تعالی فرجه دارد که یکی از وظایف منتظران است و پاداش خدا به منتظر فراخ شدن

روزی، شرح صدر، رسیدن به آرزوها و یاری شدن در رسیدن به خواسته‌ها وعده داده شده است.

امام کاظم علیه‌السلام در روایات خود بر انتظار فعال و آمادگی معنوی و عملی برای ظهور حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه تأکید می‌کنند. ایشان چشم به راهی را نه تنها به‌عنوان یک حالت روحی، بلکه به‌عنوان یک آمادگی دائم برای قیام امام زمان معرفی می‌کنند. منتظر واقعی باید در دنیا نیم‌خیز باشد و با تقوا و پرهیزگاری زندگی کند، خود را از گناهان پاک کرده و در انتظار ظهور امام بماند. صبر و توکل بر خدا از دیگر ویژگی‌هایی است که امام کاظم علیه‌السلام به منتظران توصیه می‌کنند. ایشان در تفسیر آیه (حج/۴۰) به صبر و انتظار به‌عنوان اساسی‌ترین عوامل حفظ دین و حقیقت اشاره دارند و تأکید دارند که با توکل بر خدا، منتظران باید در شرایط سخت نیز امیدوار و مقاوم باشند. همچنین، در خصوص تهذیب نفس، امام کاظم علیه‌السلام شیعیان را آگاه می‌سازند که در این دوران در حال امتحان هستند و باید برای رسیدن به خالص‌ترین و صالح‌ترین شکل خود آماده شوند. در نهایت، امام کاظم علیه‌السلام یادآوری می‌کنند که منتظران باید خود را برای یاری امام زمان آماده کنند، حتی اگر این آمادگی شامل آمادگی‌های نظامی و ابزارهای جنگی باشد. ایشان در روایات خود به لزوم نگه داشتن اسب و فراهم کردن تسهیلات لازم برای یاری امام اشاره دارند و وعده می‌دهند که خداوند برای این افراد پاداش فراوانی در نظر خواهد گرفت.

روایات امام رضا علیه‌السلام

امام رضا علیه‌السلام صبر کردن و استقامت نشان دادن و ناامید نشدن را دلیل پیروزی برای منتظران حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه در عصر غیبت بیان می‌کند. هشتمین امام صبر همراه با انتظار فرج را زیبا می‌دانند و آن را سنت پیشینان محسوب می‌کنند؛ زیرا آن‌ها در این حیطه بیش از ما صبور بودند. حتماً بعد از صبر، ظهور دولت حق فرا خواهد رسید (Sadouq). زمان ظهور حضرت، طبق فرمایش امام رضا علیه‌السلام به طور ناگهانی مانند قیامت و در زمان خاص خودش واقع می‌شود (Sadouq). مردم در آن دوران از ظهور مهدی غافلند

و انتظار ظهور را ندارند. امام رضا علیه‌السلام، نیکی کردن به مردم و عبادت خالصانه و بی‌ریا و پیوند با اهل بیت پیامبر را به شیعیان خود توصیه نمود؛ زیرا انجام این دو دستور با یکدیگر باعث تقرب به درگاه خداوند می‌گردد و فرمود: «عمل صالح و کوشش در عبادت الاهی را با تکیه کردن به محبت اهل بیت علیهم‌السلام رها نکنید و محبت (مودت) به ائمه و مطیع شدن در مقابل اوامر ایشان را به خاطر انجام عبادات رها نکنید که این دو اصل هر کدام بدون دیگری (در نزد خداوند) پذیرفته نمی‌گردد» (Sadouq). تربیت مهدوی یک منتظر در برابر خود و جامعه خویش بدون اخلاص نزد پروردگار مردود و نزد جزاهدندگان روز قیامت فاقد ارزش و اعتبار است. خداوند در باره‌ی کسانی که پیمان امامت را به آن‌ها عطا فرموده است در قرآن می‌فرماید: «ما آن‌ها را امام قرار دادیم و فعل خیر را به آن‌ها وحی کردیم» (انبیا/۷۳). پس اعمال ائمه علیهم‌السلام عین وحی خداست. در دعای ندبه می‌خوانیم «وَأَمِّنْ عَلَيْنَا بِرِضَاهُ» «خداوندا بر ما منت بگذار و قلب امام مهدی را از ما خشنود بفرمای» (Qomi). از لطف خدا بوده است که امام زمان یعنی انسانیت کامل و آدمیت مطلق را برای ما قرار داده است. پس هرکس بتواند با اعمال نیک، خود را به امام نزدیک‌تر کند به انسانیت نزدیک‌تر شده است. امام زمان از شیعیان خود انسانیت می‌خواهد. آنچه باعث رضایت حضرت صاحب‌الامر می‌شود این است که ما یک انسان واقعی باشیم. در حال حاضر، انسان کامل، امام زنده و غایب ماست. پس دعا می‌کنیم: «خدایا! برای ما روشن شده که هر انسانی از انسان کامل، انسانیت خود را می‌گیرد تا آدم شود و ما هم آمده‌ایم در زمین تا آدم شویم، پس به حقیقت امام زمانمان ما را از بهره‌ی لازمی که باید از ایشان بگیریم محروم مگردان» (Taherzadeh, 2010).

امام رضا علیه‌السلام تأکید دارند که صبر و استقامت در دوران غیبت از شروط اصلی پیروزی منتظران حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه هستند. ایشان صبر همراه با انتظار را از سنت‌های پیشینان می‌دانند و معتقدند که ظهور حضرت در زمان خاص و ناگهانی خواهد بود. امام رضا علیه‌السلام همچنین بر عبادت خالصانه و محبت به اهل بیت

تأکید دارند و می‌فرمایند که این دو باید همزمان در زندگی فردی و اجتماعی باشد تا مورد پذیرش خداوند قرار گیرد. ایشان یادآوری می‌کنند که تربیت مهدوی منتظر باید بر اساس اخلاص و عمل صالح باشد و نزدیک شدن به امام زمان عجل‌الله‌تعالی‌فرجه نیازمند دعا و عمل نیک است. منتظران باید از طریق اعمال صالح خود به امام نزدیک شوند و از ایشان بهره‌مند گردند.

روایات عنصر عملی و سلوکی

شیعه‌ی منتظر باید آگاه باشد که مسئولیت‌هایی نسبت به امام غایب خود دارد و در جامعه بی‌تکلیف رها نشده است. باید جامعه ظرفیت پذیرش حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه را داشته باشد تا ایشان ظهور نمایند. چه بسا کارهای بزرگ بدون اخلاص را خداوند نپذیرد؛ ولی کارهای کوچکی با نیت پاک و قلبی عاری از شرک و ریا را قبول فرماید. (شعرا/۸۸-۹۰). در یک حدیث قدسی خداوند متعال به بشر می‌فرماید: «يَا بَنِي... وَأَخْلَصِ الْعَمَلَ فَإِنَّ النَّاقِدَ بَصِيرٌ». ای پسر آدم کدورت را خالص گردان که سنجش‌گر بیناست» (Majlisi).

روایات امام باقر علیه‌السلام

امام باقر علیه‌السلام در تفسیر آیه (آل عمران/۲۰۰) مشتاقان مهدی را به «صبر بودن بر انجام واجبات، پایداری در مقابل دشمنان و تحکیم پیوند با امام منتظر» (Nu'mānī, 1977) توصیه نمودند. یعنی پیوندتان را با مقام ولایت حضرت صاحب‌الامر حفظ نمایید. ایشان را یاری کرده، به تعهدهای خود جامه عمل پوشید از دشمنان دوری نمایید و این همان عمل نمودن به تولی و تبرا است. پیش‌بینی امام پنجم «هلاک شدن افرادی است که شتاب در ظهور حضرت مهدی دارند. نجات و رستگاری نصیب انسان‌هایی می‌گردد که با ایمانی محکم و استوار، انتظار ظهورش را می‌کشند. مسلماً بعد از این اندوه و فراق پیروزی فرا خواهد رسید» (Nu'mānī, 1977). شخص منتظر تلاش می‌کند که عشق به مولا را نگه دارد؛ مبادا با انجام خطایی درجه‌الای انتظار از او سلب شود. نعمانی رحمه‌الله‌علیه وظیفه‌ی شیعیان را در زمان غیبت چنین بیان می‌کند: «نگاه کنید به شیوه‌ی ائمه علیهم‌السلام و دستوری که به ما داده‌اند و رسمی که داشته‌اند. چگونه

در پیش آمده‌ها صبر می‌کردند و خود و شیعیان را از خطرهای حفظ می‌نمودند و می‌گفتند آن‌ها که در این خصوص شتاب می‌کنند به هلاکت می‌رسند و گمراه می‌گردند. آن‌ها که آرزوی (توأم با شتاب) دارند دروغ می‌گویند. تأکید داشتند که شما بنگرید به کسانی که در حوادث، گوش به فرمان ائمه علیهم‌السلام هستند و منتظر فرج آل محمد می‌باشند (که هر وقت خدا مصلحت دید آشکار شود) از آنان که در عقیده خود بردبار و ثابت می‌مانند، تمجید نموده و اینان را تشبیه کردند به سنگری که بر شالوده‌های خود پایدار می‌باشند» (Nu'mānī, 1977). پس اگر شیعیان در کردار و طریقت خود از ائمه و امام زمان اطاعت نمایند زمینه‌های ظهور فراهم می‌گردد.

امام باقر علیه‌السلام در تفسیر آیه آل عمران/۲۰۰ به منتظران حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه توصیه می‌کنند که صبور باشند و پایدار در انجام واجبات و در مقابل دشمنان ایستادگی کنند. ایشان همچنین بر تحکیم پیوند با امام منتظر و یاری کردن ایشان تأکید دارند، که در واقع شامل عمل به تولی و تبری است. امام پنجم نیز هشدار می‌دهند که شتاب در ظهور باعث هلاکت می‌شود و نجات در گرو انتظار مستحکم و با ایمان است. از نظر ایشان، منتظر باید عشق به امام را حفظ کرده و از خطاهای احتمالی که ممکن است مقام انتظار را از او سلب کند، خودداری کند. نعمانی نیز در دوران غیبت به شیعیان توصیه می‌کند که باید از شیوه‌ی ائمه علیهم‌السلام پیروی کنند، صبر کنند و در انتظار فرج با ثبات و بردباری بمانند. در نهایت، اطاعت از امام زمان و ائمه باعث فراهم شدن زمینه‌های ظهور خواهد شد.

روایات امام صادق علیه‌السلام

از منظر امام صادق علیه‌السلام «رعایت تقیه در عصر غیبت عمل مجبوی شمرده می‌شود. عمل به تقیه موجب نزدیکی به خداوند و ترک تقیه پستی را به دنبال دارد» (Kulayni, 2009). یعنی در زمان غیبت حضرت صاحب‌الامر، هر جا لازم است تقیه اتخاذ کنیم و در عصر ظهور، یاری امام و ترک تقیه ضروری است. وقتی حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه ظهور می‌کند؛ «دستور جهاد با مخالفان را می‌دهد. در آن زمان باید تقیه را کنار گذاشت»

(Majlisi, 1984). ششمین امام بی زاری جستن از دشمنان و دوستی با ائمه را در دوران غیبت مهم‌ترین عمل و چنین امتی را گرامی‌ترین خلق خدا در نزد خود معرفی می‌کند و می‌فرماید: «خوش به حال کسی که قائم اهل بیت مرا درک می‌کند، در حالی که پیش از قیامش از وی پیروی می‌نمودند، دوست او را دوست می‌داشته و از دشمنش بیزاری می‌جسته و تمام ائمه قبل از او را دوست داشته است. آن‌ها رفیقان و دوستان من و گرامی‌ترین امت من می‌باشند. آن‌ها در نزد من گرامی‌ترین خلق خدا هستند» (Tusi, 1991). امام صادق در تفسیر آیه (انعام/۱۵۸) «عمل شیعیانی را می‌ستاید که در حال غیبت امام پنهان انتظار ظهورش را دارند و در زمان ظهور آن حضرت، او را فرمان بردارند» (Sadouq, 1980). «آن‌ها دوستان خدا هستند که نه بیمی دارند و نه اندوهگین می‌شوند» (یونس/ ۶۲). امام صادق علیه‌السلام در دوران غیبت، رعایت تقیه را از اعمال محبوب و ضروری می‌دانند و تأکید دارند که تقیه موجب نزدیکی به خداوند می‌شود. اما در دوران ظهور حضرت مهدی عجل‌الله تعالی فرجه، باید تقیه را کنار گذاشت و یاری امام ضروری است. وقتی حضرت ظهور می‌کنند، دستور جهاد با مخالفان را صادر خواهند کرد و در آن زمان تقیه دیگر جایز نخواهد بود. امام صادق علیه‌السلام همچنین به بی‌زاری از دشمنان و دوستی با ائمه در دوران غیبت اشاره کرده و چنین افرادی را گرامی‌ترین خلق خدا معرفی می‌کنند. ایشان به کسانی که پیش از ظهور، در انتظار امام بوده‌اند و از دشمنان امام بی‌زاری جسته و از دوستان او حمایت کرده‌اند، وعده عزت و مقام ویژه‌ای می‌دهند.

روایات امام کاظم علیه‌السلام

امام کاظم علیه‌السلام در روایتی خصوصیات منتظران حقیقی حضرت مهدی عجل‌الله تعالی فرجه را در زمان غیبت وفاداری به اهل بیت علیهم‌السلام و دوستی با آن‌ها و ابراز دشمنی با مخالفان آن‌ها بیان نمودند و نوید به داشتن جایگاه ویژه برای این شیعیان در روز قیامت دادند. «خوشا به حال شیعیان ما، که در زمان غیبت قائم ما به رشته ولایت ما چنگ می‌زنند و بر موالات ما ثابت و استوار و در برائت و

بی‌زاری از دشمنان ما پابرجا و محکم می‌مانند. آن‌ها از ما هستند و ما از آن‌ها هستیم. آن‌ها ما را به امامت برگزیده‌اند و به پیشوایی ما راضی هستند و ما آن‌ها را به عنوان شیعه خود برگزیده ایم و به عنوان شیعه خویش پسندیده‌ایم. خوشا به حال آن‌ها، باز هم خوشا به حال آن‌ها، به خدا سوگند آن‌ها در روز قیامت با ما و در کنار ما هستند» (Sadouq, 1980). نهی از منکر و امر به معروف از جمله تکالیف یک منتظر در جامعه است. البته روش و طریق آن برای افراد، متفاوت است. هفتمین امام بر «رعایت حقوق واجب دو مسلمان بر یکدیگر تأکید داشتند و از آن چه که در امر دنیا و آخرت به دیگری نفع و سود برساند از او پنهان و کتمان نکنند» (Majlisi). امام موسی بن جعفر یاران را به تقیه و سکوت سفارش می‌نمود به ویژه هنگامی که دوستان در شرایط فشار و تعقیب بودند و احتمال به خطر افتادن جانشان وجود داشت. داستان هشام بن حکم از آن جمله است (Sadouq, 1980).

روایات امام رضا علیه‌السلام

امام رضا علیه‌السلام در روایاتشان شرط دوستی با ائمه علیهم‌السلام را اطاعت‌پذیری، عمل به گفتار و فرامین آن‌ها و مخالفت با دشمنان ذکر می‌نماید (Hurr Amili). امام در مورد بیزاری جستن و عدم همکاری با دشمنان، در مسؤولیت‌های اجتماعی به سلیمان بن جعفر جعفری فرمودند: «ای سلیمان، وارد شدن به دستگاه دشمنان و کمک به آن‌ها و کوشش در تأمین نیازهایشان، معادل کفر است و توجه عمدی به ایشان، در زمره گناهان بزرگی است که آتش و دوزخ، سزای آن است» (Hurr Amili). در طول تاریخ خداوند بشر را امتحان کرده و در نتیجه مصلحت بندگانش را در بی‌اطلاعی از برخی امور قرار داده است. عدم آگاهی از زمان ظهور حضرت مهدی عجل‌الله تعالی فرجه از آن جمله است؛ چون ما توانایی حفظ برخی اسرار را نداریم. به همین دلیل امام هشتم فرمود: «... شما مردمی هستید که با دل ما را دوست دارید ولی عمل شما مخالف آن است. به خدا قسم اختلاف شیعیان آرام نمی‌گیرد و به همین جهت صاحب شما پنهان می‌گردد. آن گاه فرمود: اگر آنچه از ما بخواهید به شما بدهیم

برای شما زیان بخش خواهد بود (تأکید کردند که اسرار را نباید فاش سازید). این را بدانید که شخص دانا به آنچه می‌داند، عمل می‌کند» (Himyari). با توجه به این که نگه‌دار و حافظ حضرت صاحب الامر خداست و فرج ایشان از مقدرات الهی است؛ چرا برای سلامتی و ظهور ایشان باید دعا نمود؟ زیرا دعا مانند هدیه است و باعث جلب محبت آن بزرگوار می‌گردد. امام پنهان نیز یک انسان هستند و به غم و درد مبتلا می‌شوند و هم‌چنین دعا نمودن پیروی از سیره‌ی ائمه علیهم السلام می‌باشد (Qasimi Monfared, 2010). امام رضا هم‌چون دیگر معصومان در حق حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه دعا کردند و منتظران را به خواندن این دعا ترغیب فرمودند. بخشی از دعا چنین است: «خداوندا از ولی و جانشین خود دفاع کن. پناهش ده از شر همه آنچه آفریدی. او را با فرشتگانت دربر گیر. بیم و نگرانی او را تبدیل به امنیت و آرامش کن. حق او را بر هر باطلی چیره گردان. خدایا ما را به دو دست آن بزرگوار به راه هدایت و جاده بزرگ‌تر و روش معتدل بدار» (Kourani Amili, 1990).

انتظار فرج در کتب اهل سنت

در کتب روایی اهل سنت در بازه‌ی زمانی قرن دوم هجری در مورد انتظار به تصریح روایتی مشاهده نمی‌شود؛ ولی احادیث فراوانی وجود دارد که نویدبخش فرج و گشایش برای امت اسلامی هستند و مفهوم انتظار را می‌توان از آن‌ها نتیجه گرفت. در این جا نمونه‌ای از آن‌ها را ذکر می‌کنیم.

۱. روایاتی که حتمی بودن ظهور امام مهدی علیه‌السلام را نشان می‌دهد. مانند: پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله فرمود: «هرگز روزگاران به پایان نخواهد رسید، مگر این که مهدی موعود علیه‌السلام ظهور کند» (Ibn Abi Shaybah, 1989).

۲. احادیثی که نشانه‌های ظهور مهدی موعود (کشته شدن نفس زکیه، گرفتار شدن لشکری در البیضاء، خروج سفیانی و...) را بیان می‌کند. مانند: پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله فرمود: «مهدی علیه‌السلام قیام

نمی‌کند تا زمانی که نفس زکیه کشته شود. در این هنگام مردم گرد مهدی اجتماع کرده و او را همانند عروس به خانه‌ی شوهر برای حکومت می‌آورند» (Ibn Tawus, 1978).

۳. روایاتی که نزول مسیح علیه‌السلام را در هنگام ظهور حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه و اقتدای به ایشان ذکر می‌کند. نظیر: عبد الله بن عمرو بن العاص می‌گوید: «مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه کسی است که عیسی بن مریم بر او نزول می‌کند و پشت سر او نماز می‌خواند» (Marwazi, 1993). این خبر نشانه‌ای از وحدت باورمندان به مهدی و اطاعت از رهبری واحد در هنگام ظهور است. نظر ابن خلدون در مقدمه‌ی کتاب تاریخ خود نمایانگر اعتراف ایشان به قطعی بودن ظهور و منتظر مهدی بودن در عصر غیبت است. «مشهور در بین اهل اسلام در تمامی عصرها این است که لابد در آخرالزمان مردی از اهل بیت ظهور خواهد کرد که مؤکد دین و اظهار کننده‌ی عدالت خواهد بود و مسلمانان از او تبعیت خواهند کرد و او بر تمامی ممالک استیلا پیدا خواهد کرد و او به نام مهدی نامیده می‌شود و از نشانه‌های او خروج دجال است که حضرت عیسی علیه‌السلام از آسمان نازل می‌شود و دجال را به قتل می‌رساند و پشت سر مهدی نماز خواهد خواند». مهدی می‌آید. همان که در آرزوی ظهورش هستیم و انتظار فرجش را می‌کشیم. و با خود عدالت را به ارمغان می‌آورد. در آن روز، پیوستن به مهدی حتماً ایمان و آمادگی عملی ویژه‌ای را می‌طلبد و سرانجام همان بشارت حضرت رسول به وقوع می‌پیوندد که: «امت من در زمان مهدی موعود از نعمتی برخوردار می‌شوند که هرگز به آن نعمت نرسیده‌اند» (Ibn Abi Shaybah, 1989). بنابر این مسلمانان جهان باید عقیده به ظهور منجی عالم بشریت داشته باشند، خود را جهت فرج ایشان آماده کنند؛ زیرا در آن روز نعمت‌ها فراوان و زندگی همراه با آرامش و عدالت خواهد بود. «اللَّهُمَّ عَجِّلْ لَوَلِيِّكَ الْفَرَجَ وَالْعَافِيَةَ وَالنَّصْرَ».

جدول ۱. جمع بندی روایات انتظار فرج در قرن دوم هجری

روایات عنصر عقیدتی ائمه علیهم السلام

امام باقر (ع)	ثواب پذیرفتن ولایت مهدی عجل الله تعالی فرجه	مردن در رختخواب=مزد شهید کشته شدن در رکاب او=اجر دوشهید کشتن دشمن=اجر بیست شهید شرکت در جهاد به همراه حضرت و کشته شدن او=ثواب ۲۵ شهید منتظر این امر=ثواب روزه دار شب زنده دار مردن و عارف به امام = زیر چادر امام و همراه وی
امام صادق (ع)	مردن با عقیده به ظهور مهدی (ع)	ثواب کشته شدن در رکاب امام
امام صادق (ع)	مردن با عقیده به ظهور مهدی (ع)	در خیمه مهدی بودن، در رکاب او شمشیر زدن، در رکاب پیامبر صلی الله علیه و آله به عز شهادت نایل گشتن
امام صادق (ع)	در دوران فترت	تشویق به اعتقاد دوازده امام و پایداری به مذهب تشیع
امام کاظم (ع)	اعتقاد به به ولایت حضرت مهدی (ع)	خدا را ملاقات کردن با ایمان کامل و اسلام نیکو
امام کاظم (ع)	اعتقاد به ولایت ائمه	دور شدن از دوزخ
امام کاظم (ع)	منتظران حضرت مانند خاک تشنه هستند	به آب (حضرت حجت) محتاجند
امام رضا (ع)	انتظار فرج و ایمان به ظهور	در خانه خود ماندن و نفقه خانواده را پرداختن و چشم به راه بودن
امام رضا (ع)	مردن و منتظر فرج بودن	به همراه رسول خدا صلی الله علیه و آله در (نبرد) بدر به شهادت رسیدن.
امام رضا (ع)	و اگر هم مرگ به سراغ او نیاید	به همراه قائم و در خیمه بودن
روایات عنصر نفسانی ائمه علیهم السلام		
امام باقر (ع)	پرهیزگاری پیشه کردن و در اطاعت خداوند کوشیدن	
امام صادق (ع)	منتظر بودن، با ورع بودن (دوری از شبهات و محرمات) اخلاق کریمانه و بزرگووارانه داشتن.	
امام کاظم (ع)	چشم به راه بودن، صبر در انتظار فرج، توکل بر خدا، تهذیب نفس مهیا نمودن تسهیلات مناسب هر دوره.	
امام رضا (ع)	صبر پیشه گرفتن، انتظار فرج کشیدن، نیکی کردن به مردم و عبادت خالصانه و بی ریا پیوند با اهل بیت پیامبر	
روایات عنصر عملی و سلوکی ائمه علیهم السلام		
امام باقر (ع)	صبور بودن بر انجام واجبات و پایداری در مقابل دشمنان، مستحکم ساختن پیوند خود با امام منتظر (دوری از دشمنان). شتاب نکردن در امر ظهور، اطاعت شیعیان در کردار و طریقت خود از ائمه و امام زمان.	
امام صادق (ع)	حفظ تقیه در هنگام غیبت و ترک تقیه در وقت ظهور، بی زاری جستن از دشمنان و دوستی با ائمه در عصر غیبت.	
امام کاظم (ع)	وفاداری به اهل بیت علیهم السلام و دوستی با آنها و ابراز دشمنی با مخالفان، نهی از منکر و امر به معروف از جمله: راز نگه داری و تقیه و سکوت در زمان لازم.	
امام رضا (ع)	اطاعت پذیری از ائمه و مخالفت با دشمنان، حفظ اسرار	
انتظار فرج در کتب اهل سنت		
روایات دلیل بر حتمی بودن ظهور مهدی (ع)	«هرگز روزگاران به پایان نخواهد رسید، مگر این که مهدی موعود ظهور کند».	
احادیث که دلالت بر نشانه های ظهور است.	«مهدی (ع) قیام نمی کند تا زمانی که نفس زکیه کشته شود. در این هنگام مردم گرد مهدی اجتماع کرده و او را همانند عروس به خانه ی شوهر برای حکومت می آورند».	
روایات دلیل بر نزول مسیح به همراه مهدی و اقتدای به ایشان	«مهدی عجل الله تعالی فرجه کسی است که عیسی بن مریم بر او نزول می کند و پشت سر او نماز می خواند».	

نتیجه گیری

ائمه علیهم السلام در قرن دوم هجری تمام ویژگی های یک فرد منتظر را در روایاتشان بیان نمودند و خودشان از منتظران حقیقی امام مهدی بودند. پس قرن دوم هجری یک قرن طلایی است. هر شخصی که ادعای انتظار فرج حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه را دارد، باید در سه (حیطه) عنصر عقیدتی، نفسانی، عملی و سلوکی خود، آماده باشد، تا به محض قیام حضرت، ایشان را یاری نماید. احادیث عنصر عقیدتی، شناخت امام، اعتقاد به ولایت، حتمی بودن غیبت و ظهور را به منتظران توصیه می کند. اگر به ظهور حضرت ایمان داشته باشیم؛ در واقع ایشان را همراهی کرده ایم. در صورتی که شخص منتظر بمیرد؛ مثل این است که در رکاب پیامبر به شهادت رسیده است. پذیرفتن ولایت امام پنهان، باعث نفوذ معنوی امام به سمت مشتاقانش شده و انسان کامل تری را می سازد. روایات عنصر نفسانی ائمه: از پرهیزکاری و اخلاق نیکو، صبر و امیدواری؛ چشم به راه بودن، توکل بر خدا، عبادت خالصانه و مهیا نمودن تسهیلات نظامی هر دوره برای شیعیان، گزارش می دهد. معصومان علیهم السلام، در روایات عنصر عملی و سلوکی: شیعیان را به پایداری در مقابل دشمنان، استحکام پیوند با امام زمان، دوست داشتن دوستان امام و دشمن داشتن دشمنان امام (تولی و تبری)، اطاعت پذیری از ائمه علیهم السلام و تسلیم در برابر آنها، حفظ اسرار، تقیه در عصر غیبت و عدم تقیه در عصر ظهور، نهی از منکر و امر به معروف و فراهم آوردن زمینه های فردی و اجتماعی ظهور، سفارش کردند. روایات در کتب اهل سنت قرن دوم هجری به مسلمانان، نوید به انتظار فرج و آمادگی برای ظهور حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه را توصیه می نماید. به این دلیل عموم مسلمانان یعنی منتظران مهدی عجل الله تعالی فرجه نیمه شعبان را جشن می گیرند. انتظار فرج در روایات فریقین در قرن دوم هجری نقش به سزایی در رشد تربیت مهدوی منتظران دارد. در واقع امام زمان از ما می خواهد انسان واقعی باشیم. پیشنهاد پژوهشی بعدی، مفهوم انتظار فرج در روایات مسلمانان در قرن اول و سوم، هر کدام

به طور مستقل است تا ضرورت انتظار برای همه مشتاقان حضرت ولی عصر مشخص گردد.

نتیجه گیری نهایی اینکه مطالعه ی روایات مربوط به انتظار فرج از منظر امامان شیعه و اهل سنت در قرن دوم هجری، نشان دهنده ی عمق و تأکیدات فراوان بر این اصل بنیادین در اندیشه ی اسلامی است. امامان شیعه، به ویژه امام باقر، امام صادق، امام کاظم و امام رضا علیهم السلام، با تقسیم بندی مفهومی انتظار فرج به سه بعد عقیدتی، نفسانی و عملی، همواره پیروان خود را به آمادگی روحی، اخلاقی و عملی برای ظهور حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه فراخوانده اند. از منظر عقیدتی، تأکید بر شناخت امام زمان، اعتقاد به ولایت و حتمی بودن غیبت و ظهور حضرت، به عنوان اساسی ترین مؤلفه های انتظار فرج مورد توجه قرار گرفته است. امامان شیعه این مفاهیم را در کنار اهمیت ایستادگی در برابر مشکلات و حفظ ایمان به عنوان اصول حیاتی منتظران مطرح کرده اند. در بعد نفسانی، تأکید بر اخلاق نیکو، پرهیزگاری، صبر، امیدواری و توکل بر خداوند، جایگاه ویژه ای دارد. امامان به پیروان خود می آموزند که منتظر واقعی باید از اخلاقیاتی چون صداقت، تقوا و عبادت خالصانه برخوردار باشد تا آمادگی درونی لازم برای پذیرش ظهور را پیدا کند. این ویژگی ها نه تنها به شخص منتظر قوت قلب می دهد، بلکه جامعه ای قوی و پایدار برای ظهور حضرت مهدی فراهم می آورد. در بعد عملی و سلوکی، روایات امامان شیعه به پایداری در برابر دشمنان، تقیه در عصر غیبت، و همچنین عدم تقیه و یاری امام زمان در عصر ظهور تأکید دارند. این آموزه ها نه تنها مسیر فردی منتظران را روشن می کند، بلکه بر لزوم ایجاد شرایط اجتماعی و سیاسی مناسب برای ظهور حضرت نیز تأکید می کند. در همین راستا، امامان شیعه، همراه با روایات اهل سنت، بر ضرورت آمادگی جامعه اسلامی در هر دوره و در هر شرایطی برای قیام مهدی تأکید کرده اند. روایات اهل سنت نیز به ویژه در قرن دوم هجری، با تأکید بر حتمی بودن ظهور حضرت مهدی و دعوت به آمادگی عمومی مسلمانان برای قیام حضرت، هم راستا با روایات اهل بیت علیهم السلام در این زمینه می باشد. این

ایفا می‌کند. این آموزه‌ها نه تنها برای ساختن فرد منتظر، بلکه برای ساختن جامعه‌ای اسلامی آماده و پایدار برای ظهور، بسیار حائز اهمیت است.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ گونه تضاد منافی وجود ندارد.

EXTENDED ABSTRACT

The expectation of deliverance (*intizār al-faraj*) through the awaited reappearance of Imam al-Mahdi (may God hasten his advent) is one of the most profound and unifying doctrines within Islamic eschatology. This study aims to explore and analyze the concept of *intizār al-faraj* from the perspectives of both Shi'a and Sunni traditions during the second century AH, corresponding roughly to the eighth century CE. The notion of "expectation" (*intizār*) literally means "awaiting" or "patiently looking forward," while *faraj* refers to "relief," "salvation," or "deliverance from distress" (Dehkhoda, 1986). The investigation focuses on the recorded sayings of four Shi'a Imams—Imam al-Baqir, Imam al-Sadiq, Imam al-Kazim, and Imam al-Rida (peace be upon them)—alongside prophetic reports and narrations from the Companions found in Sunni canonical compilations. The concept of *intizār al-faraj* is examined through three interrelated dimensions: doctrinal, spiritual-psychological, and practical-conductual. The doctrinal component deals with the recognition of the Imam of the time and belief in the divine appointment of the Imam as the rightful successor of the Prophet, while the spiritual dimension emphasizes the moral, emotional, and devotional attributes required of believers during the period of occultation. The practical aspect focuses on conduct and social readiness, which include loyalty, patience, disavowal of evil, moral discipline, and safeguarding divine trust through *taqiyyah* and obedience to religious authority. These teachings, deeply embedded in the second-century intellectual milieu, highlight that waiting

نکته بیان‌گر تأثیرگذاری شگرف این آموزه‌ها در شکل‌گیری روحیه انتظار در میان مسلمانان و تأکید بر تحکیم پیوند با اهل بیت و آمادگی برای جهاد در راه حضرت مهدی است. در نهایت، می‌توان گفت که آموزه‌های موجود در روایات امامان شیعه و اهل سنت، علاوه بر شکل‌دهی به تربیت مهدوی منتظران، در رشد ایمان به انتظار فرج و آمادگی برای قیام حضرت مهدی عجل‌الله تعالی فرجه نقش برجسته‌ای

for deliverance is not a passive state but an active spiritual journey and moral duty toward establishing divine justice (Movahedi, 2010).

From the doctrinal standpoint, the narrations of the Imams underscore the centrality of knowing and accepting the *wilāyah* (divine authority) of Imam al-Mahdi as a prerequisite for faith and salvation. Imam al-Sadiq declared that awaiting deliverance is "the best form of worship for a believer" (Barqi, 1951), while Imam al-Kazim described it as "the highest act of devotion after knowing God" (Harrani, 1983). Imam al-Kazim further elaborated that true monotheistic recognition requires one to confess that there is no deity but God and that nothing is comparable to Him (Kulayni, 2009). Through this perspective, faith in the unseen Imam becomes synonymous with spiritual submission and divine obedience. Imam al-Rida regarded waiting for deliverance as "a part of deliverance itself," thereby transforming *intizār* from a future-oriented hope into a present spiritual state (Safi Golpayegani, 1998). The Imams' teachings delineate a triadic model of preparedness for the *qa'im*—cognitive conviction in his certain reappearance, emotional readiness and moral vigilance, and practical effort to cultivate conducive individual and collective conditions for his emergence (Rezvani, 2009). The narrations emphasize that belief in the Mahdi's occultation and eventual appearance is essential for the perfection of faith. The reward for maintaining this faith is immense: Imam al-Baqir likened the death of a believer with firm allegiance to the Imam to martyrdom itself (Tusi, 1993), while Imam al-Sadiq equated dying in belief of the Mahdi's

reappearance with dying in the company of the Prophet (Barqi, 1951; Tusi, 1991). The metaphor of the Imam as the sun hidden behind clouds (Sadouq, 1980) expresses his continued guidance despite physical absence. This imagery, expanded upon by scholars such as Subhani, who compared the Imam's spiritual influence to the earth's magnetic field that directs sensitive hearts toward divine truth (Subhani), captures the idea that the Imam's occultation is both a test and a source of unseen blessings.

In the spiritual or psychological dimension, the narrations focus on cultivating inner virtues that prepare believers for the era of the Mahdi. Imam al-Baqir advised the faithful to maintain piety, obedience, and reliance upon firm conviction (Nu'mānī, 1977). Imam al-Sadiq identified three core qualities of the Mahdi's true companions—expectancy, piety, and noble character (Nu'mānī, 1977)—and emphasized that those who believe in the Imam's reappearance already partake in deliverance. He declared that the reward of waiting surpasses worldly relief, elevating it into a spiritual discipline that transforms the believer's soul (Kulayni, 2009). Through examples from Qur'ānic history, such as Moses encountering divine revelation while seeking fire in the wilderness, Imam al-Sadiq conveyed that divine deliverance often arises unexpectedly (Sadouq, 1980). Imam al-Kazim deepened this view by teaching that awareness of the Imam's absence creates an existential thirst, comparable to the earth's longing for rainwater (Tusi, 1991). This state of *idtirār* (spiritual desperation) represents the highest form of waiting—a yearning for divine justice so intense that it transforms the believer's entire being (Ali). Similarly, Imam al-Rida stressed that patience (*ṣabr*) combined with faith in deliverance is a virtue inherited from the prophets, and that steadfastness will inevitably be rewarded with the victory of truth (Sadouq). He advised his followers to blend worship with sincere love for the Ahl al-Bayt, as one without the other remains incomplete (Sadouq). This synthesis of worship and love, intellect and devotion, gives rise to what

the study terms the “Mahdist spirituality” of the second century—a moral and emotional orientation centered on constant remembrance, gratitude, and loyalty.

The practical and conductual dimension reveals how *intizār al-faraj* functions as a comprehensive framework for ethical action and communal resilience. Imam al-Baqir interpreted the Qur'ānic verse “Be patient, persevere, and remain steadfast” (Āl 'Imrān 3:200) as a command for believers to uphold obligatory duties, resist enemies, and strengthen their covenant with the awaited Imam (Nu'mānī, 1977). He warned that haste in seeking the reappearance leads to ruin, while steadfast endurance brings salvation. The narrations of Imam al-Sadiq advocate *taqiyyah* (prudential concealment) during the occultation and the abandonment of *taqiyyah* during the Mahdi's uprising (Kulayni, 2009; Majlisi, 1984). Loyalty (*tawallā*) toward the friends of God and disavowal (*tabarrā*) of His enemies are presented as essential moral duties for believers. Imam al-Kazim highlighted the role of faithfulness to the Ahl al-Bayt, forbidding association with oppressors and commanding the maintenance of secrecy when divine matters must remain hidden (Majlisi; Sadouq, 1980). Similarly, Imam al-Rida condemned aiding unjust rulers, equating such cooperation with disbelief (Hurr Amili), and instructed believers to conceal esoteric truths when public revelation might cause harm (Himiyari). He further emphasized the importance of praying for the Imam's safety and swift appearance, viewing supplication as both an act of love and participation in the divine plan (Kourani Amili, 1990; Qasimi Monfared, 2010). Collectively, these practical teachings highlight that true expectation requires disciplined action—ethical restraint, social responsibility, and unwavering loyalty to the divine cause. The Imams' insistence on obedience, secrecy, and moral integrity demonstrates how *intizār al-faraj* became a vehicle for preserving the community's identity amid political turbulence and oppression.

In addition to Shi'a sources, Sunni hadith literature from the second century AH contains numerous narrations affirming the certainty of the Mahdi's reappearance and the eventual triumph of justice. The Prophet Muhammad is reported to have said, "The world will not end until the Mahdi arises" (Ibn Abi Shaybah, 1989). Other narrations describe the signs preceding his advent, such as the murder of the righteous soul (*nafs zakiyyah*) and the appearance of al-Sufyani (Ibn Tawus, 1978). Several traditions record that Jesus (ʿĪsā ibn Maryam) will descend and pray behind the Mahdi, symbolizing the unity of divine missions and the universality of his leadership (Marwazi, 1993). Prominent Sunni historians, including Ibn Khaldun, acknowledged the widespread consensus that a descendant of the Prophet from his household will rise at the end of times to establish justice and defeat tyranny. The inclusion of these Sunni traditions in the study highlights that belief in the Mahdi's coming transcends sectarian boundaries and reflects a shared eschatological hope rooted in early Islamic thought. Both Shi'a and Sunni narrations from the second century construct a framework in which the expectation of deliverance becomes a unifying moral force inspiring patience, social harmony, and faith in divine justice. Thus, the concept of *intizār* serves not only as a theological belief but also as an ethical system guiding human conduct in anticipation of a divinely ordained future.

In conclusion, this descriptive-analytical study demonstrates that the doctrine of *intizār al-faraj* in both Shi'a and Sunni sources of the second century AH embodies a holistic model of faith that integrates doctrine, emotion, and action. The Imams presented waiting not as passive endurance but as an active spiritual and moral process through which believers refine their souls, strengthen their communities, and align their will with divine justice. The narrations emphasize knowing the Imam, adhering to his *wilāyah*, cultivating patience, piety, and hope, and preparing morally and socially for his return. Meanwhile, Sunni traditions reaffirm the inevitability of the Mahdi's

reappearance and the universal deliverance of humankind under his leadership. Together, these teachings illustrate that expectation in Islam is not mere longing for an eschatological event but an ongoing transformative path. The message of the second-century narrations is timeless: to live in a state of constant spiritual readiness, moral integrity, and faith-driven anticipation for the triumph of truth through the promised deliverer.

References

- Ali, M. *The Last Qibla: Characteristics of the Imam of the Age*. Daftar-e Nashr-e Ma'aref.
- Barqi, A. i. M. (1951). *Al-Mahāsin* (Research by J. M. Muhaddith ed.). Dar al-Kutub al-Islāmiyyah.
- Dekhoda, A. A. (1986). *Dekhoda Dictionary*. Dekhoda Dictionary Institute.
- Ganji, H. (2006). *Preparedness: Companions of the Imam of the Age*. Tubā-ye Mohabbat Cultural Publications Institute.
- Harrani, H. i. A. i. H. i. S. b. (1983). *Masterpieces of the Mind from the Family of the Prophet*. Islamic Publishing Institute.
- Himiyari, A. i. J. f. *Qurb al-Isnād*. Al al-Bayt Institute for the Revival of Heritage.
- Hosseini Bahrani, S. H. *The Proof in Quranic Exegesis*. Mu'assasat al-Bi'thah.
- Hurr Amili, M. i. H. *The Means of the Shi'a (Āl al-Bayt Edition)* (Research by Al al-Bayt Institute for the Revival of Heritage ed.).
- Ibn Abi Shaybah, A. B. (1989). *The Musannaf on Hadiths and Traditions* (Research by K. Y. al-Hūt ed.). Maktabat al-Rushd.
- Ibn Tawus, A. i. M. (1978). *Al-Malāhim wa al-Fitan in the Advent of the Awaited Absentee*. Manshurat al-Razi.
- Kourani Amili, A. (1990). *Mu'jam Ahādīth al-Imam al-Mahdī*. Islamic Teachings Institute.
- Kulayni, M. i. Y. q. (2009). *Al-Kafi*. Dar al-Hadith.
- Majlisi, M. B. i. M. T. *Bihar al-Anwar* (Research by M. B. Mahmudi ed.). Dar Ihya' al-Turath al-Arabi.
- Majlisi, M. B. i. M. T. (1984). *The Mirror of Intellects in Commentary on the Narrations of the Prophet's Family*. Dar al-Kutub al-Islāmiyyah.
- Marwazi, N. i. i. H. (1993). *Al-Fitan* (Research by S. Zakkār ed.). Dar al-Fikr.
- Movahedi, A. (2010). A Comparative Study of the Concept of Caliphate in Shi'a and Sunni Theology. *Philosophy and Theology Quarterly*, 1(3).

- Nu'mānī, M. i. I. (1977). *Al-Ghaybah* (Research by A. A. Ghaffari ed.). Maktabat al-Sadouq.
- Qasimi Monfared, M. (2010). *The Realm of Time in Relation to the Imam of the Age*. Farhang-e Maktub.
- Qomi, A. *Generalities of Mafatih al-Jinan*. Osveh.
- Qomi, A. (2011). *Muntaha al-Amal*. Mobin Andisheh.
- Rezvani, A. A. (2009). *Mahdism Studies and Response to Doubts*. Holy Jamkaran Mosque.
- Sadouq, M. i. A. *Uyun Akhbar al-Rida*. Manshurat Jahan.
- Sadouq, M. i. A. (1980). *The Perfection of Religion and the Completion of Grace* (Corrected by A. A. Ghaffari ed.). Dar al-Kutub al-Islāmiyyah.
- Safi Golpayegani, L. (1998). *The Chosen Effect in the Twelfth Imam*. Al-Sayyidah al-Ma'sumah Institute.
- Subhani, J. f. *Principles of Islamic Beliefs and a Look at the Lives of the Immaculate Leaders*. Imam Sadiq Institute.
- Taherzadeh, A. (2010). *Epistemological Foundations of Mahdism*. Lobb al-Mizan.
- Tayyib, S. A. (1999). *The Purest Elucidation in Quranic Exegesis*. Islām.
- Tusi, M. i. H. (1991). *Al-Ghaybah* (Research by I. Tahrani, A. A. Naseh ed.). Islamic Teachings Institute.
- Tusi, M. i. H. (1993). *Al-Amāli (Dar al-Thaqāfah Edition)* (Research by Mu'assasat al-Bi'thah ed.). Dar al-Thaqāfah.